

АЗ-КОНЦЕПЦИЯ. ТЕОРЕТИЧНИ И ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КОНСТРУКТА

доц. д-р Йонка Балтаджиева
Бургаски свободен университет

SELF - CONCEPT. THE STRUCTURE AND CONTENTS OF THE CONSTRUCT

Assoc. Prof. Yonka Baltadzhieva, PhD
Burgas Free University

Abstract: *The study resents the basic theories and concepts in psychology, which interpret the structure and contents of the Self-concept in the historical context as well as the context of the modern science of psychology. It studies the Self and the Self-concepts in the psychodynamic and cognitive paradigms and in humanistic psychology as well. The study explains the interconnections between the Self-concept, self-evaluation, Self-image and outlines the main methods and techniques for study of the contents of the Self-concept construct.*

Keywords: *The Self-concept, self-evaluation, Self-image, components of the Self-concept*

Всеки може да открие в своя индивидуален живот примери, показващи, че има личности, които не познават себе си, имат неадекватно познание за своите компетенции и способности, за своите личностни качества. В резултат на това те много трудно общуват със своето обкръжение, не могат да разкрият и покажат личния си и интелектуален потенциал, или си поставят нереалистично високи цели в живота. Срещат се и хора, които „знаят кои са“, и какво могат да постигнат като личностна и професионална реализация.

Себепознанието е дълъг и труден процес. На човек му се струва, че това знание му принадлежи „изначално“. Но то е част от процеса на психическо развитие през целия жизнен път на човека – има начало, развива се, променя се откъм качество и пълнота на знанието.

В края на XIX и началото на XX век се появяват първите научни психологически анализи на процесите на себепознанието. Признава се съществуването на Аза като самостоятелна духовна (психическа) инстанция. Допуска се двойственост на процесите на психическото себепознание „Азът познава Аза“. Човешкото поведение, човешките психически особености се разглеждат като обект на познание от техния носител. Субектът и обектът на познанието се сливат. Става ясно, че познанието за себе си не е самоцел, то е вплетено, част е от социалния живот на човека. То е едновременно предпоставка и резултат от сложните човешки взаимодействия и взаимоотношения в социалната среда. Азът се развива и разкрива именно в тях, като „реакция“ (отражение) от индивида на възприятието на другите хора за него.

Познанието за себе си е „отразено познание” – то е вътрешно преживяване на културните еталони (физически и духовни) на средата и сравнението на себе си с тях. То е преживяване на отражението на сравнението на човека с другите хора, преживяване на отражението на тяхното знание за неговите същностни характеристики.

Социалното поведение е немислимо без себепознанието. За това са единодушни всички автори, които се занимават с тази проблематика, без значение в рамките на каква научна парадигма интерпретират и обясняват себепознанието и социалните поведенчески прояви. В последните няколко десетилетия в научните среди се налага идеята за важността на саморегулацията на социалното поведение, т.е. развитие на социална компетентност. Социалната компетентност не е отделна способност, а е признак на цялостната личност. Социално компетентен е този човек, който реализира успешни междуличностни взаимоотношения и може да оказва влияние върху други личности или групи, като се опира на своята ценностна система и мотивация. Като предпоставка за социална компетентност могат да бъдат посочени три основни класа диспозиции: перцептивни диспозиции – възприемане на социалното обкръжение и неговата оценка, опосредствани от собствените потребности на личността; рефлексивни диспозиции – самовъзприемане, Аз-концепция, представа за себе си; продуктивни диспозиции – поведенчески програми, социални способности и готовност, ефективни поведенчески стратегии.

Човешкото социално поведение е придобито, а това означава, че то е „научено поведение”. Развитието и формирането на човешката личност е неразривно свързано с развитието на успешно социално поведение в обществото. В процеса на общуване на младото поколение с неговото близко обкръжение, а по-късно и с другите членове на социалните общности се създава богат социален потенциал, с помощта на който се разгръщат и развиват социални диспозиции (в това число Аз-концепция, рефлексивни способности, представа за себе си). Този процес е най-активен в подрастващата възраст (в края на начална училищна възраст и ранното юношество). В тази възраст по-широка част от обществото става значима за детето и това се реализира чрез допускането му до по-значими роли. Тя се разглежда като най-значителна в социално отношение. Поради това насочихме нашият изследователски интерес към разкриване на съдържанията на Аз-концепцията в тази възрастова група. Богатството, бедността, пълнотата, реалността и адекватността на съдържанието на Аз-концепцията е предпоставка за успешно, „компетентно” социално поведение.

Конструктът Аз-концепция

Исторически преглед

Родоначалник на изследванията на конструкта Аз-концепция е У. Джеймс. Неговите идеи постулират субективно-обективната природа на Аза [41]. Според тези идеи Азът е изграден от два базови елемента – МЕН (Me) и Аз (I). Мен включва притежанията на личността – всичко, което тя може да назове „своє”, което съществува извън нея, не зависи от нея и ѝ принадлежи безспорно. По тази причина този компонент на Аза се дефинира като обективен Аз, като обект, който може да бъде познат. Според У. Джеймс обективният Аз включва четири типа съдържателни характеристики (компоненти), които имат различна степен на значимост за личността. Тези компоненти са: телесен Аз (познание и отъждествяване на личността със собственото тяло), материален Аз (реалните обекти и предмети, които личността може да нарече свои), социален Аз (представата на другите, обкръжението за личността, която тя е интериоризирала) и духовен Аз (съзнание, мислене, интелектуални качества, състоя-

ния/ интегратор на отделните духовни състояния, способности, функции). Най-значим за човешката личност е духовният Аз. Вторият базов елемент на Аза има ролята да организира и интегрера личностния опит на всеки индивид и има субективен характер. Аз (I) е познаващият, изследващият и знаещият – субектът на познанието. Глобалният Аз се превръща в образуване, което има двойствен характер. *Експерименталните проучвания на Аз-концепцията се опират именно на идеите на У. Джеймс за интегралното Аз, което обединява I - Аз-съзнаващо-рефлексивно-процесуално и МЕ - Аз като обект, съдържание на съзнанието* [5].

В началото на ХХ век Ч. Кули разработва теорията за „огледалното Аз”, опитвайки се да доразвие представата за Аз-концепцията. Както той самият посочва, неговите идеи тръгват от становището на У. Джеймс за социалния Аз и становището на Дж. М. Болдуин за Аза като продукт на социалното взаимодействие [Хилгард, 11]. Според него Аз-концепцията е социално зависима като съдържание от обкръжението на личността, защото включва идеята (представата, мисълта, заключението) на личността за това, какво другите мислят за нея. В същото време Аз-концепцията е субективен, в смисъл на уникален и единствен конструкт, защото е присъща само на отделната личност, която осмисля информацията за себе си, идваща отвън (от другите хора). Интерпретацията на възприятието на отразения Аз се превръща в основен източник за Аза. Ч. Кули посочва, че значимостта на интерактивните процеси за формиране на Аз-концепцията е особено силна в детството, когато непосредственото обкръжение на детето и значимите други, поощряват или наказват активностите на детето и моделите му на поведение (оценяват ги и демонстрират отношението си към тях) [37]. Той формулира ясно три компонента, които влияят върху разгръщането на Аз-концепцията и определя три вида „обратна връзка” в интеракцията: представата на личността, за това как тя изглежда в очите на другите; представата на личността за оценката, която другите имат за нея; ниво на самооценката (себеуважение, чувство на гордост или унижение), което зависи от интерпретацията на личността на оценките на другите за нея.

Теорията на Дж. Кели за личните конструкти е широка и обхватна теория за личността. Тя се определя като познавателна теория за личността, а Дж. Сиймън и Д. Кенрик посочват, че на Дж. Кели принадлежи едно от най-съществените феноменологични схващания – всеки човек е един своеобразен учен [22]. Основната идея е, че човек се опитва да предвиди (да позна) и да контролира средата си, всеки човек си създава теории за света и действия съобразно тях, за да провери как работят. Човешкото поведение се схваща като система от въпроси и само чрез преживяването на света хората могат да получат съответните отговори, които стават техни лични конструкти и формират тяхната позиция към този свят. Всеки личен конструкт, всяка гледна точка е приближаване до истината. За да разбере света, човек трябва да познава и гледните точки на другите хора [11].

Един от най-ярките теоретици на Аза през ХХ век е Дж. Мийд [42]. Идеите му са повлияни от ранния бихевиоризъм. Според него в началото на жизнения път на човешкото същество не съществува Аз. Азът се развива и формира в процеса на взаимодействие на индивида със социалната среда, в процеса на общуването, докато индивидът приема отношението и нагласите на другите към себе си.

Взаимодействието става основно понятие в теорията на символичния (символния) интеракционизъм, една от най-разпространените социално-психологически теории в Западна Европа в средата на ХХ век [42]. Тя се основава на три основни тези. Първата е, че хората действат по отношение на нещата в зависимост от това, какво

значение имат нещата за тях. Нещата могат да бъдат конкретни вещи и абстрактни системи като религиозни и философски мисли. Втората идея е, че значението на социалните обекти се определя от тяхното включване във взаимодействието, значението не е заложено в обекта. Трето – значенията „се изработват“, създават се от хората в процеса на взаимодействието им с обектите. Значенията могат да се променят в резултат на променящите се взаимодействия. Централният социален обект е самият човек. „Хората са едновременно обекти и субекти на себе си“ [Лъндин, 11]. Хората могат да навлизат в своя собствен свят и в този на другите чрез езика и така да ги превръщат (себе си и другите) в обекти на значение и действие. Символичният интеракционизъм превръща езика в основна отправна точка в изследването на човешкото взаимодействие (пак там).

В тази теория самото общуване се разглежда като взаимодействие, като взаимно ориентирани акции и реакции, разгърнати във времето. В ситуацията на взаимодействие на хората един с друг се формира тяхната личност, тяхното Аз. Като модел на такава ситуация се посочва играта. Като механизъм за формиране на личността се разглежда контролът, осъществяван върху поведението чрез представата, която околните са изградили за личността. В ситуацията на игра човек избира за себе си „значим партньор“ (значим друг) и се ориентира в своите действия и реакции по неговото поведение, в съответствие с това, как той се възприема и как го възприемат другите.

Дж. Мийд разглежда Аза като двукомпонентен, включващ „Аз“ (I) и „Мен“ (ME). „Мен“ (ME) се свързва със социалните измерения на Аза (социалните аспекти, социалната страна) и се развива чрез усвояването, приемането на социални роли в индивидуалния живот. Този компонент съдържа интериоризирани общи символни системи, които улесняват социалната адаптация на индивида [5]. „Аз“ (I) е самият уникален индивид. В процеса на индивидуалното си развитие човекът се „научава да мисли за себе си като за обект, развива отношения и чувства към себе си“ [Лъндин, 11].

Ролята (в социално-психологически аспект) представлява комплекс от предписани от обществото или от конкретната група права и задължения, свързани с положението, което личността заема в социалните или груповите структури. Ролята е неразрывно свързана със статуса на индивида. Според някои автори тя представлява динамичния аспект на статуса, това което групата или обществото счита, че личността трябва да върши заемайки определена позиция в тях, напр. ролята на майката и ролята на бащата в семейството се определят от тяхната позиция на майка и баща. В характеристиката на ролята влизат такива цели, убеждения, чувства, социални нагласи, ценности и действия, каквито се очаква да притежава и реализира индивидът (личността), заемащ определена позиция. Напр. от жената – съпруга и майка се очаква да бъде грижовна, внимателна, да обича децата си, да ги подкрепя. Ролите на личността са изключително разнообразни. Те зависят от разнообразието на социалните групи, в които е включен индивидът и от неговите индивидуални особености.

Иденте за Аза и Аз-концепцията в психодинамичната парадигма

Иденте на З. Фройд за Аза

Според З. Фройд представата на неговите съвременници за Аз е, че той е „организация на душевните процеси у личността“ [30, с. 163]. Съзнанието (съзнаваното) е свързано именно с този Аз. „Той е душевната инстанция, която контролира всички душевни процеси“ [28, с. 163]. Аз има контролни функции спрямо всички душевни (психични) процеси на личността, поради това от Аза тръгва изгласването. В резултат

тат на дефинирането на тези връзки и взаимодействия 3. Фройд постулира нов конфликт – „между организираното Аз и отделеното от него изтласкано“.

3. Фройд допуска, че част от Аз също може да бъде несъзнавана. Съзнаваното и Аз са свързани с външното възприятие, но 3. Фройд се затруднява да обясни връзката между Аз и вътрешното възприятие [30, с. 166]. Вътрешното възприятие „дава усещане за процеси в най-дълбоки слоеве на душевния апарат“ [пак там, с. 167]. Те (слоевите) могат да бъдат разположени по континиума „удоволствие-неудоволствие“, да са „мултилокални“ и да имат „противоположни качества“ [пак там, с. 167]. Усещанията и чувствата се осъзнават ако стигнат до възприятието. Посредник за превръщането на вътрешните мисловни процеси във възприятие са словесните представи. И така се открива възможност да се „доизгради представата за Аза“ [пак там, с. 168]. Определението е: „Азът излиза от системата Възприятие като нейно ядро и включва на първо място предсъзнаваното, опиращо се на паметовите следи“ [пак там, с. 168]. Но Аз, поради това че включва паметови следи може да бъде и несъзнаван. Тази на пръв поглед противоречивост и несъвместимост по отношение на неговата съдържателната характеристика смущава 3. Фройд и той въвежда ново понятие, нова инстанция като обяснение на противоречието – То.

Автор на конструкта То е Г. Гродек [пак там, с. 168]. 3. Фройд избира това наименование от среден род, защото според него е „подходящо да изрази основната черта на тази „душевна провинция“ – нейната отчужденост от Аза“ [31, с. 450]. Този нов конструкт му помага да позиционира по-надеждно Аз в системата „съзнавано-предсъзнавано-несъзнавано“. Така Аз се свързва с онова, което идва от системата на възприятието и отначало е предсъзнавано. То е другото психично, което се свързва с Аз, несъзнавано е по природа (произход), продължение е на Аз, „държи се като несъзнавано“. То е „тъмната страна, недостъпна част на нашата личност“, негово съдържание са нагоните [31, с. 451]. „Нагоните изпълват То с енергия“ [пак там, с. 451]. Аз и То стават две психични инстанции, които са в различни отношения със системата „съзнавано-предсъзнавано-несъзнавано“. Аз и То нямат в пространственото и времевото измерения ясна граница.

В психичните прояви на всеки човек в определено време и при определени ситуации Аз и То имат общност на съдържанието (психичните усещания и чувства) и се осъществява динамичен преход от едната към другата инстанция. Механизмите, чрез които се реализира прехода са свързани с изтласкването. Индивидът се представя като едно психично То, непознато и несъзнавано, на повърхността му е разположен Аз, който се развива от „системата Възприятие“, като нейно ядро [30, с. 168-169]. Топографията на двете инстанции (графичното изображение на отношенията между Аз и То) показва, че Аз обгръща То, но не изцяло“, а само дотам, докъдето се включва системата на възприятието. По-значимото в този модел е, че Аз не е строго разделен от То, може да се слива с него, да преминава в него. 3. Фройд посочва, че в съдържанието на То присъства и „изтласканото“. Следва уговорката, че изтласканото е само част от него.

Системата, разработена от 3. Фройд показва нещо много важно за определянето на същността на Аз – „Азът“ представлява онази част от „То“, която се е изменила под прякото влияние на външния свят при посредничеството на Възприятие-Съзнание“... [30, с. 169]. Чрез Аз външният свят влияе върху То. Аз се задейства чрез „принципа на реалността“, а То – чрез „принципа на удоволствието“. Движението на психичното съдържание от Аз към То означава включване на външния свят (в цялото му многообразие) в контролиране на природната същност на индивида. За 3. Фройд

възприятието има централна роля в Аз, а природното (нагоните) – в То [пак там, 169]. „Азът е разум и трезвомислие, а То е страсти“ [пак там, с. 170]. Аз трябва непрекъснато да разграничава събитията, които се случват в психичен план от реално случващите се събития във външния свят. Той трябва да различава реалност от фантазия, да се променя в зависимост от новия опит. Аз може да направлява поведението в нужната посока, като удовлетворява инстинктивните потребности (принцип на реалността).

За възникването на Аз и отделянето му от То значение има още един много важен момент – собственото тяло на човешкия индивид и възприемането му като външен обект, който се усеща чрез допира (осезанието) [пак там, с. 170]. Възприеманото на собственото физическо тяло може да се раздели на външно и вътрешно възприемане. Като пример за второто той посочва „усещането за болка“ – чрез него познаваме (възприемаме) по нов начин органът, който предизвиква болката. Изводът, който прави З. Фройд в резултат на тези разсъждения е, че Аз е преди всичко нещо телесно, а и проекция на една повърхност“, „...съзнаваният Аз е преди всичко телесен Аз“ [пак там, с. 170, 171]. Разликата между двете психични инстанции не бива да се абсолютизира и трябва да се приеме идеята, че „Азът е развила се по особен начин част от То“ [пак там, с. 180].

В по-късни свои трудове З. Фройд доразвива идеите си за Аза [32, с. 436]. „Азът може да вземе себе си за обект..., да се наблюдава, да се критикува и да върши със себе си какво ли не още“ [31, с. 437]. Допуска се раздвояване на Аза и противопоставяне на една негова част на друга. Следвайки логиката на това твърдение, З. Фройд посочва, че в обикновения език „това, което отделяме в Аза иму го противопоставяме е съвестта“ [пак там, с. 438]. Съвестта в Аз той нарича Сврѣх Аз.

Обяснението на психичния живот на човека през идеите на психоаналитичната теория води до отделянето в Аз на една особена част (съвкупност от психични прояви), наречена от З. Фройд „азов идеал“ или Сврѣх Аз [30, с. 171]. Мотивация за неговото описание се открива и в други произведения на З. Фройд, както той сам посочва: „Въвеждане на нарцисизма“ (1914) и „Психология на масите и анализ на Аза“.

Сврѣх Аз се описва като по-слабо свързан със съзнанието. Възникването му е резултат от присъствието в човешката природа на два изключително важни биологични фактори. Първият фактор се свързва с продължителната детска безпомощност и зависимост на съществуването на човешкия индивид от другите хора. Вторият е Едиповият комплекс (прекъсване на либидното развитие от латентния период). В по-късните си разсъждения З. Фройд отчита, че вторият фактор е по-скоро „психологичен факт“, двата фактора са тясно свързани [31, с. 445]. В резултат на отмирането на Едиповия комплекс се осъществява идентификацията с родителите, с майката и бащата [30, с. 176]. Съдържанието на тази психическа инстанция включва „родителското влияние“, което през погледа на поколенческата история има „исторически“, наследствен, генерационен характер, особено що се отнася до моралните и естетическите категории. Сврѣх Аз е в определена степен консервативен и до края на живота на човека запазва специфичните си особености от времето на своето възникване.

Отношенията между Аз и Сврѣх Аз са изначално конфликтни (по произход). Това са конфликти, които са в резултат на противоположност на „външен и вътрешен свят, на реално и психично“ [пак там, с. 178].

Сврѣх Аз може да се разглежда като самостоятелна психична инстанция, водеща началото си от определени трансформации в Аз и една от функциите на тази инстанция е да съди (съвестта) [31, с. 437]. Другата функция на Сврѣх Аз, която е

свързана със съвестта е самонаблюдението [пак там, с. 439]. Сврѣх Аз притежава собствени цели, независима от Аз енергия и известна самостоятелност.

В началото на живота на всеки човек, ролята на Сврѣх Аз се изпълнява от „външна сила“ – родителския авторитет [пак там, с. 441]. Родителите ръководят детето чрез два инструмента – любовта и наказанието (количество любов и страх от наказание). На мястото на родителската инстанция се появява съвестта (Сврѣх Аз). Тя изнемва техните функции спрямо порасналото дете – да ръководи, да наблюдава и да заплашва [пак там, с. 441]. Съвестта се интернализира чрез родителските наказания. В по-късните етапи от индивидуалния живот на човека в съвестта (Сврѣх Аз) се включват и въздействията от други хора, които са „заместили“ родителите – други възрастни и образци на подражание [пак там, с. 443]. По тази причина в зряла възраст Сврѣх Аз става безличен и отдалечен от родителския авторитет. З. Фройд стига още по-далеч в разсъжденията си и отбелязва, че „съобразяването със Сврѣх Аза ни помага да разберем социалното поведение на човека“ [пак там, с. 445].

З. Фройд натоварва Сврѣх Аз с още една функция – „носител на идеалния Аз“, с който Аз се съизмерва и към който се стреми [пак там, с. 443]. Сврѣх Аз се разглежда не само като ...“представител на всички морални ограничения“, но и като „застъпник на стремежа към усъвършенстване“ [пак там, с. 445]. „Азовият идеал“ представлява поощрителната страна на Сврѣх Аз. В него се отразяват модели и еталони на психичен живот, които родителите харесват и одобряват. При окончателното формиране на Сврѣх Аз контролът се заменя със самоконтрол.

З. Фройд развива идеята си за „идеалния Аз“ и неговата роля за разгръщането на Сврѣх Аз, както и за отношенията „идеал и съвест“ още в едно от по-ранните си произведения „Въвеждане на нарцисизма“ (1914), [29]. Той приема, че индивидът не се ражда със „структура от типа на Аза“ [29, с. 18]. Психичната инстанция Аз се развива в процеса на индивидуалния живот, тя не е универсална, а строго индивидуална и субективна. Идеалът, който се изгражда замества „загубения нарцисизъм на детството“, когато детето само си е било идеал [29, с. 31]. Механизмът, който тръгва от Аз - изтласкването, се задейства, когато е изграден „идеал“. „Актуалният Аз“ се съпоставя с „идеала“, идеализацията повишава изискванията на Аз [пак там, с. 31]. Съвестта е „специалната психична инстанция“, която „постоянно наблюдава актуалния Аз и го съпоставя с идеала“ [пак там, с. 32]. Съвестта има постоянна задача – да осигурява „нарцисично задоволяване чрез идеалния Аз“ [пак там, с. 32]. Но тя е натоварена с още една задача – да бъде „пазител на идеалния Аз“. Факторите, които определят изграждането на идеала (Идеалния Аз) са „критичното отношение на родителите“ към детето, а по-късно и въздействието на другите възрастни (общественото мнение) [пак там, с. 33]. Поради това, З. Фройд отчита, че в „идеалния Аз“ са включени два компонента – индивидуален и социален (общият идеал на едно семейство, на едно съсловие, на една нация) [пак там, с. 38].

В заключение: „Аз, Сврѣх Аз и То са трите страни, области, провинции, които съставляват душевния апарат на човека“ [31, с. 450]. Между тях няма ясно изградена пространствена граница. Те по-скоро преливат една в друга.

Могат да бъдат обособени четири групи характеристики на Аз, които разкриват неговото съдържание и отношения в психичните структури, и които са изведени от идеите на З. Фройд.

1. Характеристики, които се отнасят до съдържателната страна на Аз:

- Ядро на системата Възприятие и в този смисъл връзка с външния и вътрешен свят на човека;

- Включва процеса на външно и вътрешно възприемане;
 - Включва паметовите следи на „нещо вече възприето“ (главно словесни представи – думи);
 - Той е нещо телесно (биологична единица, която има сетива);
 - Той е и възприятие на собственото тяло;
 - Той е разум (знание) и трезво мислене.
2. Характеристики, които са свързани с функциите на Аз:
 - Осъществява контролни функции спрямо всички психични процеси;
 - Осъществява организация на психичните процеси;
 - Направлява поведението;
 - Различава реалност от фантазия.
 3. Характеристики, които определят динамичните аспекти на Аз или релациите „Аз – опит – време – опит – Аз“:
 - Променя се в зависимост от новия опит;
 - Не е присъщ на човешкия индивид по рождение;
 - Развива се в процеса на индивидуалния живот.
 4. Характеристики, определящи позиционирането на Аз в системата „съзнавано - предсъзнавано - несъзнавано“:
 - Част от Аз може да бъде несъзнавана и несъзнаваното в Аз се обяснява чрез То;
 - Аз е онази част от То, която се е изменила под влияние на външния свят и при посредничеството на същото То;
 - Включва предсъзнаваното, опиращо се на паметовите следи;
 - В Аз се отделя съвест и азов идеал, които композират Свръх Аз.

А. Адлер разглежда като основна мотивираща сила на човешкото развитие и човешката дейност вродения стремеж на човек към превъзходство и власт. Корените на този стремеж се намират в присъщото за всеки човек чувство за малоценност. Именно това чувство подтиква индивида да компенсира слабостите си. Идеалът, свършенството, към което се стреми човекът според Адлер, е Бог. А. Адлер обръща изключително внимание на една особена, вродена подбуда на детето, която определя неговото поведение спрямо околния свят – нуждата от привързаност. Той приписва на човешката природа една априорна подбуда – „чувството за общност“ или „социално чувство“, и оспорва твърдението на З. Фройд, че детето идва на света като абсолютен егоист. Така Адлер признава, че човешката природа е социална [1].

К. Юнг твърди, че всички преживени от човечеството степени на развитие са закрепени (станали са съдържание) в несъзнателната сфера на човешката психика. Например най-древните етапи в еволюцията на човечеството са фиксирани в нисшата архаична степен на несъзнателното и те се проявяват в сънищата, митовете и вярванията. К. Юнг отделя в човешката психика две системи: система „Аз“ и система „Маска“. Маската е социалната обвивка на личността, тя потиска „Аз“-а и пречи на неговото свободно развитие. Когато „Маската“ стане израз на истинското „Аз“ на човека, т. е. външните изисквания и вътрешният свят на човека са в хармония, се постига състояние на психическо здраве. К. Юнг отделя и системата „Сянка“, която може да се разглежда като съвкупност от смътни влечения и подбуди, които противоречат на общата насоченост на личността. Особено място в неговата теория заема „Душата“. Тя е аналог на интериоризирания образ на майката или бащата, и на несъзнателното – лично и колективно [35]. К. Юнг също като З. Фройд, разделя структурата на личността на Его, лично безсъзнателно и колективно безсъзнателно [34].

Егото е фокусът на съзнанието и включва в себе си онези мисли, чувства, спомени и усещания, благодарение на които се усещаме като една цялост. „Азът се отнася към външния свят посредством четири функции: мислене, чувстване, усещане и интуитивност. Понеже Азът, центърът на съзнанието, произлиза от несъзнаваното, съзнанието с неговите функции може да бъде разбрано единствено върху основата на хипотезата за личното и колективното несъзнавано“ [34]. На личното безсъзнателно принадлежат конфликти и спомени, които някога са били осъзнати, но сега са „скрити“ и забравени. Личното безсъзнателно има в себе си чувствени компоненти (емоционални впечатления и преживявания, които не са били достатъчно осъзнати, за да влязат в егото). Най-дълбинният слой в структурата на личността е колективно несъзнателното. То е хранилище на латентни паметови следи на цялото човечество и дори на нашите човекоподобни прадеди. В него са отразени мисли и чувства, характерни за цялото човечество. Те са резултат от наше общо емоционално минало. Колективното безсъзнателно се състои от мощни, първични, психични образи, наречени архетипи или буквално „първични модели“. *Архетипите са вродени идеи или спомени, които предразполагат хората да възприемат, преживяват или реагират на събития по определен начин.*

Една голяма част от съвременните психоаналитици обръща особено внимание на влиянието на културните фактори, социалните условия и отношенията между личностите върху развитието и формирането на човешката психика. Именно чрез тях те се опитват да обяснят съществуването на агресивни и деструктивни тенденции у човека. Ако З. Фройд поставя в центъра на вниманието проблема за безсъзнателното, то неофройдистите издигат Аза. Центърът на тежестта се пренася от неосъзнатите влечения към анализ на преживявания, напр. „коренната тревога“ при К. Хорни, „стремежът към нежност“ на Х. Съливан, „отчуждението“ при Е. Фром.

За Х. Съливан съществуват два основни механизма за развитие на личността: потребността от ласка, от нежност и стремеж да се избегне тревогата. Те са вродени и по същество имат биологична основа. Междуличностните отношения също представляват основен механизъм за формиране на личността, но на друго ниво – социалното. Детето заварва тези отношения в готов вид, в момента на раждането си. То не ги променя, не ги изгражда, а чрез вродените си механизми се приспособява към тях. За тази цел се изгражда „избирателно внимание“, което е ядрото на личността – човек престава да забелязва това, което му пречи и по този начин изгражда своеобразна психологическа защита. Така личността остава пасивна и свързана с обществото, чийто продукт е, само посредством междуличностните отношения. Тя се определя като относително устойчив модел от повтарящи се междуличностни ситуации, които характеризират човешкия живот. В известен смисъл се запазва антагонизмът между биологичната и социалната природа на човека и неговата личност, както при З. Фройд. Той въвежда и някои основни понятия, с които доразвива идеите си: динамизъм, Аз-система, еднородов постулат [Сакахян, 11].

К. Хорни също поставя в основата на личността две тенденции. Те изграждат човешката личност и те я управляват. Тези тенденции са стремежът към безопасност и стремежът към удовлетворяване на собствените желания. Те също са вродени и често са в противоречие помежду си, в резултат на което в човека възниква невротичен конфликт. В стремежа си да го преодолее човекът изработва стратегии на поведение, които са три на брой: стремеж към хората (приближаване, привързаност), стремеж към независимост (ограничаване на собствения живот, самодостатъчност) и стремеж да се действа срещу хората (власт, експлоатация, агресия). Тези три типа от-

ношения (стратегии на поведение) определят три типа личности в зависимост от ориентацията към някое от тях: устойчива и движеща се към хората; отстранена и отдалечаваща се от хората; агресивна и движеща се срещу хората [(Лъндин, 11)]. К. Хорни въвежда и понятието „идеализиран образ“, което също е свързано с конфликтите и тяхното възникване и разрешаване. Конфликтите възникват при несъответствие между субективния Аз-образ и реалното Аз [пак там].

Разглеждайки онтогенетичното развитие на личността, К. Хорни посочва, че още в ранното детство условията на възпитание водят до появата на мотива за безопасност като преобладаващ, а това пречи на свободното развитие на детето, на развитието на неговите способности и хуманни чувства. Ако родителите оскърбяват достойнството на детето и го наказват несправедливо и жестоко, у него може да се породи агресия. Ако родителите проявяват уважение, доверие и искрен интерес към детето, у него може да се развие дружелюбие и взаимопомощ. Безспорно тези принципи на К. Хорни са справедливи, но в по-късния живот на детето стремежът на всяка цена да се извоюва положение в обществото може да доведе до отказ от дружелюбието и взаимопомощта, до изострен стремеж към безопасност или конформизъм, до дълбока невротичност на личността [2].

Най-далече от теорията на З. Фройд по отношение на биологичните и социалните основи на личността и механизмите за нейното формиране е теорията за „отчуждението“ на Е. Фром. В известен смисъл тя е „най-социологизираното“ учение на неофройдизма. Начинът на живот на индивида е първичният фактор, който определя структурата на неговия характер, същността на неговата личност. Този начин на живот от своя страна е детерминиран (се определя) от особеностите на икономическата система, в която е поставен индивидът. Развитието на съвременното общество все повече разкъсва социално – икономическите връзки, които са свързвали по-рано хората, нараства изолацията им един от друг. Човекът става все по-свободен, но и по-самотен. Така се поражда чувство на безнадеждност и отчаяние. Според Е. Фром в света, в който живее, човекът е отчужден от всичко и от всички, той е „свободен“ от всичко. Тази свобода се нарича негативна свобода, защото човекът страда от нея, той желае да има някакви отношения с другите хора, да общува с тях, но обществото е изградено така, че не му предоставя такава възможност. Това състояние затормозява човека и може да доведе до формиране на невротични личности или личности с конформно поведение [33], [10].

Аз-концепцията в хуманистичната психология

Аз-концепцията се превръща в едно от основните понятия на хуманистичната психология. Хуманистичният (наричан още перцептивен или феноменологичен) подход се основава на следните допускания (феноменологичен подход, който определя основата на хуманистичната психология означава според К. Роджърс „емпатично разбиране на света на опита на човека“ [11]):

- поведението зависи от ракурса на индивидуалното възприятие;
- този ракурс по своята природа е субективен;
- всяко възприятие на индивида се пречупва през (във) феноменалното поле на неговото съзнание, чийто център е Аз-концепцията;
- Аз-концепцията е едновременно и представа, и вътрешна същност на индивида;
- Аз-концепцията регулира поведението;

- Аз-концепцията притежава относителна стабилност и обуславя сравнително устойчиви схеми на поведението;
- разминаването между опита на индивида и неговата Аз-концепция се неутрализира с помощта на механизмите за психологическа защита;
- главна подбуда за всеки човек представлява стремежът към самоактуализация [4].

Интелектуалните лидери на движението са К. Роджърс, Е. Маслоу и Р. Мей [11].

К. Роджърс и Е. Маслоу приемат, че човек по природа е добър и се корумпира от обществото. Тази тяхна идея се противопоставя на твърдението на З. Фройд, че човешката природа е „оцветена с вътрешно присъщо зло“ и на твърдението на бихейвиористите за промяната в човека, при програмирането на средата [11]. К. Роджърс развива идеята, че в човека съществуват „тенденции към самоактуализация“. Те могат да бъдат осуетени от влиянията на процесите на социализация, но могат и да се разгърнат, ако е налице положително отношение между човека и средата, ако има емпатично разбиране, честност и обединение.

Централно място във възгледите на Е. Маслоу, както и в концепцията на Г. Олпорт, заема проблемът за мотивацията. Той твърди, че хората изпитват насъщна нужда от общуване, от любов и уважение, от съпринадлежност. В този смисъл социалността е скрита (съдържа се) в самата природа на човека. Тя е биологично свойство на вида „човек“. Мотивите на човешкото поведение са подредени в йерархична система. В основата и са поставени физиологичните подбуди (потребности) и те са глад и жажда. След това следват нуждите (потребностите) от сигурност и защита: сигурност срещу нападение, избягване на болката, свобода от нахлуване в личния живот. Над тях се разполагат нуждата от любов, уважение и принадлежност. Още по – високо са потребностите от самооценка, от увереност и гордост. На върха на йерархията е потребността от самоактуализация – основната движеща сила за себеосъществяването. Незадоволяването на основните потребности поражда според Е. Маслоу неврози и психози. Върху тези основни подбуди се надстроява едно по-висше, всеобхватно, абстрактно (философско) равнище на нуждите от истина, добро, красота, справедливост, единство. Необходимостта от самоактуализиране започва да функционира едва когато са задоволени всички други нужди на индивида. Според Е. Маслоу човек е добър по природа и ако е станал нещастен или невротичен, причините за това се коренят в средата, в която е живял, тя го е направила такъв [18].

Според К. Роджърс в личността са вплетени три сфери: това, което индивидът е в действителност; това, което му се струва, че е; и идеалът, към който се стреми [пак там]. Централно място в неговата концепция заема проблемът за съотношението между истинското съдържание на личността, представите на човека за себе си, за собственото Аз и идеалът за Аз, за онзи тип личност, какъвто индивидът иска да стане. Противоречието между тези три сфери става главен източник на неврозите. То кара човека да се чувства уязвим, неспокоен, тревожен и това чувство на тревога става толкова по-силно, колкото повече назрява необходимостта той (човекът) да промени мнението си за себе си. К. Роджърс въвежда още едно централно понятие, наречено от него „условия за престиж“. Това е несъответстващото на действителните възможности и чувства на човека „Идеално Аз“. Това образувание представлява интериоризирана от индивида система от мнения, еталони и модели на поведение, които са престижни в обществото и към които човек започва да се стреми въпреки собствените си възможности, способности, интереси и призвание. Фактор за сближаване

на идеалното и реалното Аз е нормалното, „топло“, човешко отношение към всеки индивид, а то се реализира с либералност и толерантност към човека. В обществото, в което между хората съществуват хуманни отношения, се създават най – добри възможности, за да може човек да осъзнае собствените си силни и слаби страни, своята същност и да придобие вяра в себе си. Аз-концепцията може да стане по-адекватно (точно) отражение на „истинските“ личностни тенденции, когато средата позволява да бъде свободно удовлетворявана потребността на човека от привързаност към другите [11].

Р. Бернс посочва, че в литературата посветена на Аз-концепцията могат да се открият две обстойни определения за нея. Първото принадлежи на К. Роджърс и разглежда Аз-концепцията като изградена от представи за собствените характеристики и способности на индивида, представи за възможностите му за взаимодействие с другите хора и околния свят, ценностни представи, представи за цели или идеи, които могат да имат позитивна или негативна насоченост. Така Аз-концепцията се представя като сложна структурирана картина, съществуваща в съзнанието на индивида като самостоятелна фигура или фон, като интегрална характеристика, на основата на която индивидът изгражда отношение към себе си и взаимодействия с другите хора. (по Бернс, 1986)

„Второто определение принадлежи на Стейнс и Аз-концепцията се представя като съществуваща в съзнанието на индивида система от представи, образи и оценки, които се отнасят до самия индивид. Тя включва оценъчни представи, които възникват в резултат на реакцията на индивида към себе си, а също и представи за това, как той изглежда в очите на другите хора. На основата на последните се формира и представата на индивида за това, какъв би искал да бъде и как трябва да се държи сред другите [4].

Р. Мей изразява екзистенциалните, философски принципи на срещата (енкаунтър), на „избора, автентичността, отговорността, отношението Аз-Ти, присъствието и др.“ [11]. Според него източник на идентичността е „преживяването на себе си във всеки момент“ [26, с. 69]. Съществува неделима взаимна връзка между Аза и обектите, те не „могат да бъдат „мислени“ един без друг“ [пак там, с. 70]. Той описва четири етапа в развитието на съзнанието и самосъзнанието, в зависимост от това, доколко здравият индивид е готов да поеме отговорност за себе си, като отдалечи влиянието на другите: етап на невинността, етап на бунта (юношеска възраст), етап на обикновената самосъзнатост и етап на креативната самосъзнатост.

Азът и Аз-концепцията в епигенетичната теория на Е. Ериксън

Е. Ериксън е представител на новото течение психоаналитици, последователи на З. Фройд, които акцентират върху влиянието на културните фактори, социалните условия и отношенията между личностите върху формирането и развитието на човешката психика.

Аз, Азът и Егото имат в теорията на Е. Ериксън доста по-различно съдържание, отколкото влага в тях З. Фройд, родоначалник на психоаналитичната теория. Аз за Е. Ериксън е самосъзнанието – знанието на човека за него самия в многобройни различни ситуации, сплав от многобройни Аз. Многото Аз са предметно „предсъзнателни“, което означава, че могат да станат съзнателни, когато Аз ги направи такива и доколкото Егото се съгласи. Егото обаче е несъзнавано. Започваме да осъзнаваме неговата работа, но не и него [12, с. 299]. Качествата на това създание се формират в резултат на „взаимодействието на индивидуалния растеж и социалната среда“ [пак там]. Азът

става основният фактор, който осъществява връзките на индивида със света, фактор на личностното развитие [24, с. 21].

Е. Ериксън споделя мнението на Хартман, че „човек като бебе се ражда предварително адаптирано към средната очаквана среда“ [12, с. 286]. Тази средна очаквана среда не се изчерпва само с взаимоотношенията майка – дете. Тя включва според Е. Ериксън природна, историческа и технологична среда или човешката екология във всички нейни аспекти. Тя трябва непрекъснато да се саморазвива, за да може да създаде за човешкия индивид възможност не само да оцелее, но и да развие своите възможности. Така Е. Ериксън поставя от едната страна индивида с предварително зададен план за развитие на базисните компоненти, а от другата – средата. На определен етап от развитието на компонентите те се срещат с „идеите“ на средата; ако срещата не се „състои“, конфликтът, заложен между тях, не се решава, а се отлага. Съществува голяма вероятност той да се прояви в последващ етап, вече трансформиран в определен вид патология.

Какво обаче представлява социалната среда според Е. Ериксън и как функционира тя? Обяснена е в термините на психоанализата и е изчерпана с взаимодействията, които хората оказват един върху друг в процеса на съвместното им съществуване. Така „движението“: социална среда – индивид – личност – социална среда се трансформира в интеракция – комуникация – интеракция. Като най-важна „сред сложеностите на човешкия живот“ се посочва комуникацията на егото – ниво (несъзнано ниво). На това ниво „всяко его проверява цялата информация, която е получена по сензорен и чувствен начин“ [13, с. 226]. Признаването на социалния характер на човешката среда води до това, че „външният свят“ на егото се разглежда като изграден от егото на другите, но не на всички други, а само на тези, които имат значение за него [13, с. 225]. Значимите други на различни етапи от развитието на егото (психиката) са различни. Така между развиващия се индивид и социалната човешка среда неизменно присъства посредник. Значимостта на другите за егото се определя не толкова от емоционалната, биологичната или физиологичната им близост, колкото от тяхната благоприятност към подредбата на неговия вътрешен свят, която егото улавя в процеса на комуникация. В резултат на това егото ги допуска до себе си, „включва ги“. На свой ред егото става благоприятно към начина, по който значимите други подреждат своя свят и те го включват в него. Това е основният механизъм за придвижването от етап в етап в процеса на развитието. „Егото на растящите и пораснали същества на всяка стъпка от своето развитие“ трябва да има подкрепата на средата на възрастните [13, с. 230]. За да може средата да има развиващ ефект, тя трябва да е свободна от конфликти и да поддържа психосоциално равновесие. Егото е натоварено с функцията да обединява, да вплита един в друг психосоциалните и психосексуалните аспекти на дадено ниво от развитието. В същото време то трябва да осигурява по-възможност интеграция между новосъздадените Аз-образи и вече съществуващите, за да се прекратят „неизбежните несъответствия между различните нива на развитие на личността“ [12, с. 213].

Ядрото на процеса на личностно развитие Е. Ериксън открива в стремежа на човека да търси и открива собствената си цялост, ценност и перспектива [24, с. 17]. За да обясни тези процеси, той въвежда понятията идентичност и идентификация. Идентичността става самостоятелна единица за анализ на психичния живот на човека [пак там, с. 9]. Но човешката същност има нещо повече от идентичност. Във всеки човек има един Аз, един наблюдателен център на съзнанието и волята, а самата идентичност и нейните кризи не могат да бъдат единственото обяснение за развитието на

човека [12, с. 179]. Двете понятия имат общи лингвистични и психологически норми, но идентичността не може да се разглежда като „проста сума от по-ранни идентификации“, нито е допълнителна група от идентификации [12, с. 208].

Идентичността е завоевание на юношеството. Във фиксиран, закрепен вид тя се наблюдава в края на пубертета и е продукт от всяка отделна идентификация с различни хора в миналото. „Тя включва всички значими идентификации но и ги променя, за да сътвори от тях уникално и достатъчно кохерентно цяло“ [12, с. 211]. Идентичността е представата за реализираната йерархия от очаквания, изградена в детството по пътя на идентификация и голям брой хора, в много отношения. На различните етапи от своето развитие детето се идентифицира не изобщо с хората, с техните роли и отношения, а само с тези от тях, които са най-често и непосредствено достъпни (майка, баща, братя, сестри). Израстването на детето разширява възможностите му за взаимодействие с по-голям кръг хора и по-разнообразни роли. От характера на тези взаимодействия, от това доколко са пълноценни те, зависи „съдбата на детските идентификации“ [12, с. 209]. Чрез идентификацията културните постижения на човечеството навлизат в индивидуалния свят на детето. Идентифицирайки се с ролите, които изпълняват значимите за него хора, то формира йерархия от очаквания за това „какъв, каква“ ще стане като възрастен човек. Тези очаквания в чист вид се проявяват в идентичността тогава, когато свършва ползата от идентификацията [12, с. 209]. Семейството, съседите и училището са групите, институциите, които осигуряват контакта на детето с другите (деца и възрастни), съответно предоставят възможност за идентификация с тези други и за изграждане на очаквания. Дълбоките кризи в идентичността са заложени не само в индивида, в неговата инстинктивна природа, но и в неговото обкръжение (преди всичко семейство), което осигурява на детето моделите на обществено поведение. При появата на психичен дефект във взаимодействието със семейството или „дефект“ на някои от членовете на семейството може да се стигне до модифициране и изместване на идентификацията по континиума – доверие, чувство за автономия, инициативност, срам, чувство за вина, малоченност, отчаяние.

В пубертета, когато се разгръщат предпоставките за кризата на идентичността, младият човек трябва да получи „признание от тези, които са около него“ за статуса си на възрастен [12, с. 206]. Този период от детското развитие се определя като латентен и се разглежда като един вид застой в човешкото развитие, като психосексуален мараториум. Е. Ериксън прави крачка напред в научния анализ на психичното развитие и насочва вниманието към психосоциалния характер на периода (той го нарича психосоциален мараториум). За него това е период на експериментиране с различни роли, докато порасналото дете открие онази част от обществото, която „е строго определена и въпреки това, изглежда, е направена специално за него“ [пак там, с. 205].

Мараториумът е резултат от развитието на обществото и културата и затова може да е различен по съдържание и по значение за отделните общества и култури. Той може да не се преживява съзнателно като такъв, но експериментирането с „образите на идентичността“, с различните роли и тяхното вътрешно преживяване крие опасност от провал. Силната мотивация на някоя роля може да доведе до нейното прекалено ранно закрепване и ранна идентификация (напр. ролята на престъпник в неформална младежка група – идентификация с престъпник, с антисоциално поведение).

Аз-концепцията в светлината на когнитивната парадигма

Понятието Аз започва да се разглежда в когнитивната психология „през последните няколко години“ [26, с. 87]. Според когнитивния модел „Азът представлява „схема, която включва преработка на лична и социална информация за себе си и другите“ [Jacob, Genderen, Seebauer, 2015, по 26, с. 91]. Като схема Азът се определя чрез „съдържателни“ и „функционални“ термини. Съдържанието на Аз-схемата включва „йерархично организиран запас от знания“, който се съхранява в паметта и тя може „да се опише като списък“ от характеристики на индивида, които той е интериоризирал през индивидуалното си развитие (пак там). Характеристиките се определят като общи и специфични, първите се свързват с по-обобщени себепредстави и се доближават до личностните черти, вторите са усвоени „ситуативни поведенчески модели“ (пак там). Функционалните термини на Аз-схемата се отнасят до взаимодействието на получаваната информация с вече преработената и съхранена, така че да се постигне „себелелеванност на информацията“ [Jacob, Genderen, Seebauer, 2015, по 26 с. 91]. Аз-схемата се определя като когнитивно обобщение („когнитивна генерализация“) за себе си, извлечена е от миналите преживявания, организира и ръководи преработването и преживяването на информация, получавана от социалната среда [пак там, с. 88]. Аз-схемата може да се разглежда и като резултат от процеса на придобиване на знания за себе си. Тя може да бъде на различно ниво на развитие (пълнота и осъзнатост) в зависимост от това, за каква област от жизнения цикъл на човека се отнася – позначима или по-малко значима [пак там].

Азът включва оценъчен и познавателен компонент. Оценъчният компонент се свързва със самооценката (глобална и частни, външна и вътрешна). Неговото присъствие предполага определена степен на развитие на саморефлексията, наличие на рефлексивни способности. Самооценяването има голямо значение за структурата на Аз-концепцията. „Компонентът, който е свързан със знанието за себе си“ се разглежда като съвкупност от „убеждения за собствените атрибути“ [26 с. 89]. Аз-концепцията също се интерпретира като когнитивна структура [пак там, с. 90].

Най-новата тенденция в психологията, която може да бъде определена като „когнитивно-психологична“ поставя във фокуса на проучванията (теоретични и емпирични) „начина, по който човек познава света и себе си, и управлява своето поведение чрез това познание“, т.е. процесите на познаване [9, с. 35]. От тези позиции изучаването на себепознанието включва изучаване на: начините на приемането и преработката на информацията за собствената личност; съдържанието, структурата и динамиката на себепознанието; ролята на себепознанието в управлението на дейностите и взаимоотношения на личността [пак там, с. 36]. Когнитивно-психологичната школа употребява Аз-образ и Аз-концепция за разкриване (обозначаване) на когнитивното представяне (репрезентация) на собствената личност. Използват се като синоними и според М. Дилова те съответстват на формулираното от У. Джеймс понятие „МЕ“ [пак там, с. 40].

Аз-образът (Аз-концепцията) се разглежда като резултат от приемането и преработката на информация за собствената личност. Акцентът се поставя върху изучаването на процесите на внимание, съхранение и извличане на информацията от паметта. Изследванията, които се реализират в рамките на когнитивния модел (подход) са ориентирани към разкриване на взаимодействието между личностната интерпретация на събитията от средата и действителните събития от средата, както и взаимодействието интерпретация – минал опит, основан на ученето [22].

По-съществените когнитивни теоретични определения за Аз-концепцията могат да се обединят в три групи. Първата свързва Аз-концепцията с нагласата (атитюда), напр. И. Кон. Втората група я свързва с Аз-теорията (наивно-психологична теория за собствената личност), третата – с „когнитивната схема“ [9, с. 43]. Когнитивните схеми „съставят вътрешния модел на реалността“, включват съхраненото познание за отделен обект или класове от обекти [пак там, с.43]. В съответствие с това Аз-концепцията може да се определи като цялата съхранена в паметта информация за собствената личност и свързаните с нея оценки, очаквания и поведенчески тенденции [8]. Аз-образ и Аз-концепция се разглеждат като „познаващо представяне“ на собствената личност – резултат от себепознанието, когнитивна репрезентация [9].

Аз концепцията има уникален, субективен характер и се свързва още с организацията само на индивидуалния, уникалния опит и личната представа за собствената личност [18].

Съвременните изследвания на Аза, основани на феноменологичния и когнитивния подход свързват Аз-концепцията с „това, как определяме себе си“ [22, с. 461]. Изследват се и някои аспекти на самооценката (как оценяваме себе си) и самосъзнанието (кога и как осъзнаваме себе си като същества, различни от средата, която ни заобикаля) [пак там].

В процеса на индивидуално и социално развитие се осъществява и развитие на Аз-концепцията, което се изразява в преобразуване и поява на ново познание, на нови когнитивни структури. Азът непрекъснато селектира и обработва информация за своите взаимодействия със средата (външна и вътрешна), в резултат на това се изгражда и верифицира идентичността [5].

Съвременни перспективи за структурата и съдържанието на Аз-концепцията

Структура на Аз-концепцията, Аз-образ

Азът (Аз-концепцията) се превръща в основна тема на психологията, защото „той (тя) помага да се организира социалното мислене на човека и дава енергия на неговото социално поведение“ [17].

Аз-концепцията се представя като социалнопсихологическата същност на самосъзнанието [7, с. 66]. Тя е свързана с индивидуалността на отделния човек, с неговата личност и „изразява гледната точка на субекта към самия себе си“ [пак там, с. 69]. Тази по-обща социално психологическа интерпретация на конструкта Аз-концепция го представя като „уникална“, единствена и чисто субективна инстанция [пак там, с. 69]. В резултат на това, нейното съдържание е достъпно единствено на субекта, който „го носи“, по пътя на интроспекцията (самонаблюдението) и рефлексията (мислене за собственото мислене) [пак там, с. 72]. Аз-концепцията може да бъде определена още като оценъчно мнение, което индивидът поддържа към себе си и чрез което се постига собствената идентичност [пак там, с. 73].

Един от първите модели на структура на Аз-концепция принадлежи на Р. Шавелсон (Шавелсон, 1996). Аз-концепцията е представена като йерархична и многодименсионална структура. Общата Аз-концепция е разположена на най-високото ниво, а актуалното поведение – в основата.

Аз-концепцията има своя вътрешна структура [4]. Тя се образува от: когнитивни елементи или представи за собствените свойства и същност; оценъчни елементи, себеоценка и съответна на себеоценката нагласа към собствената личност; поведен-

чески елементи. Но Аз-концепцията не е само констатация, описание на чертите на своята личност, тя е и съвкупност от техните оценъчни характеристики и свързаните с тях преживявания. Оценъчните елементи съществуват по силата на това, че знанието за себе си поражда у човека оценки и емоции, чиято интензивност зависи от самото когнитивно съдържание и от контекста [пак там]. Аз-концепцията може да се разглежда като диспозиционна система, която включва три компонента – когнитивен, афективно-оценъчен и поведенчески. Според Р. Бернс терминът Аз-образ, който често се употребява като синоним на Аз-концепция не отразява в достатъчна степен динамичния, оценъчен, емоционален характер на представите на индивида за себе си. Той е свързан предимно с първата, статична, когнитивна съставляваща на Аз-концепцията [4]. В *структурата на Аз-концепцията, предложена от Р. Бернс са включени трите модалности на Аза – реално Аз, идеално Аз и огледално Аз.*

Представите на индивида за самия себе си му изглеждат убедителни, независимо от това дали се опират на обективни знания или субективни мнения, дали са истинни или лъжливи. За описание на конкретен човек се използват абстрактни характеристики. Те отразяват от една страна устойчиви тенденции в поведението, от друга избирателността на възприятието.

Азът се формира и отделя в процеса на развитие на самосъзнанието, като структурен елемент на себепознанието. Той възниква като индивидуално отражение на въздействията на средата и служи на съзнанието за запазване на собствената идентичност при променящи се външни условия. Неговото съдържание обикновено се описва чрез система от категории, които представляват групи от изказвания за различните сфери на дейност и за различни страни от собствения вътрешен свят. Аз-образът също има своя вътрешна структура. Тя се образува от:

- когнитивни елементи или представи за собствените свойства и същност;
- емоционално-афективни елементи, себелюбие и емоционални подбуди за действие;
- оценъчно-волеви елементи, самооценка и съответна на самооценката нагласа към собствената личност [15].

Собственото Аз изглежда на всеки човек първична и очевидна от само себе си реалност, но то винаги се осъзнава в контекста на някакво отношение – например: „Аз – Не Аз“; „Аз – Другият“; „Аз – Ние“; „Аз – Мое“; „Аз – Аз“ и др. Затова и теоретичният анализ на този феномен изисква според И. Кон разглеждане на теорията за социалната установка (нагласа) [15]. Социалните установки облекчават приспособяването на личността към средата, познанието на личността, нейната саморегулация и психологическа самозащита [21]. Това е така, защото устойчивата система от установки затвърдява това, което съдейства за задоволяване на потребностите на човека (приспособяване); систематизира предшествания опит от взаимодействието на субекта с обекта (познание); създава предпоставки за творческо развитие и самовъзпитание на личността (саморегулация); позволява на индивида да избягва осъзнаването на такива аспекти на действителността, които биха разклатили устойчивостта на неговата личност (психологическа самозащита). Отделните установки не съществуват в личността самостоятелно, а се групират в определена йерархична система от диспозиции: елементарни установки, система от социални установки, базови социални установки и система от ценностни ориентации.

Глобалната Аз-концепция също се разглежда от Р. Бернс като съвкупност от установки на индивида, които са насочени от индивида към самия себе си. Установките имат различни ракурси и модалности, а глобалната Аз-концепция има йерархич-

на структура [4]. Разглеждането на Аз-образа и Аз-концепцията като социални установъчни системи позволява да се представи тяхната структура не като случаен сбор от компоненти (представи за своето тяло, психични свойства, морални качества и т.н.), а като някаква система от когнитивни, емоционални и поведенчески признаци. Емоционалните и когнитивни компоненти на Аза съществуват винаги, но всеки от тях има своя собствена логика на развитие.

Разглеждана като нагласа, Аз-концепцията има и някои специфики [7, с. 90]. Те са свързани с нейната уникалност, единственост и неразделимост от субекта, чието притежание е тя. Затова и „Аз-концепцията е неповторима – ражда се, живее и умира с индивида”. Друга нейна специфика е нейната рефлексивност – тя е субект и обект на атитюда [пак там].

Установката се определя като създадено на основата на опита устойчиво предразположение на индивида към определена форма на реагиране, която ориентира и насочва дейността на индивида към обекти и ситуации, с които то /предразположението/ е свързано. Социалната установка е предразположение на индивида или групата да реагира по определен начин на едни или други явления от социалната действителност [21].

Съществуват множество различни и дори противоречащи си становища за Аза. Според някои крайни твърдения не е необходимо да се дискутира концепцията за Аза, за да се осмисли човешкото поведение. Според други концепции в Аза се отразява „взаимодействието между човека и средата (теория за полето, теория за социалното взаимодействие, реципрочния детерминизъм, модела на системите)” [(Шапиро, 11)].

Структурирането на съдържанието на Аз-образа от „когнитивно-структурни позиции” води до неговото представяне като „йерархична структура“ [18]. В нея се включват когнитивни схеми от по-нисък порядък, които отразяват по-частни свойства на личността, те от своя страна се синтезират в схеми от по-висок порядък, които отразяват по-обща свойства [пак там].

Аз-образът, като всеки психически образ, упражнява ориентировъчна и регулативна функция по отношение на поведението. Адаптивното поведение се осъществява благодарение на върно отразяване на собствените физически и психически особености в Аз-образа. Той определя избора на модели на поведение, формирането на целите и нивото на претенции, които те (целите) изразяват. Изграденият Аз-образ предполага такова ниво на претенции, което вече може да се разглежда като устойчива характеристика на личността. Общият знаменател, крайното измерение на „Аза“, което изразява степента, до която индивидът приема или не приема себе си, е самоуважението. Самоуважението е устойчива черта на личността и поддържането на определено равнище на самоуважение е важна, макар и неосъзнавана функция на самосъзнанието. „Като компонент на Аз-концепцията самоуважението зависи от успехите и неуспехите“, свързано е с нивото на претенции на всеки субект [7, с. 75].

Според Д. Майерс, Азът се превръща в основна тема на психологията, защото „той помага да се организира социалното мислене на човека и дава енергия на неговото социално поведение“ [17].

Аз-концепцията включва в себе си не само убежденията за това, какъв е човекът в момента, но и представата за това, какъв може да стане – възможното Аз, мечтата за себе си и страхът за себе си [17]. Така Азът се разполага във времето и Аз-концепцията се включва в отношенията на Аза с минало, настояще и бъдеще време. Тя осъществява контролна функция по отношение на поведението и движението на личността във времето – „предиктивна функция на Аз-концепцията“ [5].

Различните характеристики на дейността на човека и преди всичко регулиращите я оценъчни компоненти, представени в Аза се свързват с различни феномени, напр. ниво на претенции, самоактуализация, конформизъм и неконформизъм, социални и групови норми, самосъзнание и Аз-концепция, социална перцепция, съвместна дейност, общуване.

Дж. Търнър включва в Аз-концепцията два основни компонента – социална и личностна идентификация [28]. Според Дж. Търнър атрибути на личностната идентичност са външният вид (образът на собственото тяло), компетентността, вкусът, интелектуалните интереси. Още У. Джеймс отделя в съдържанието на дефинираното от него интегрално Аз четири аспекта - духовно Аз, материално Аз, социално Аз и физическо Аз [по 4].

Изследвайки съдържанието на Аз-концепцията на подрастващи С. Хартър отделя осем аспекта в структурата на Аз-концепцията: академична компетентност; спортна компетентност; външен вид; социално приемане; близки приятелства; романтично привличане; поведение, професионалната компетентност, [по 25, с. 135]. В изследванията на Марш се открояват пет отчетливи Аз-концепции – академична вербална, академична математическа, отношения с родители, отношения със същия пол, отношения с другия пол [пак там].

М. Дилова предлага пет, „най-общи теоретично изведени категории за систематизиране на съдържанието на Аз-образа“ – образът на собственото тяло, социалната идентичност, историята на собствения живот, психологическият автопортрет и възприеманият потенциал за промяна на собствената личност [9, с. 54]. Те според нас са съотносими и към съдържанието на Аз-концепцията. Образът на собственото тяло се отнася до възприятието, мислите, чувствата на човека относно неговото тяло. Възприятията се формират и разгръщат в първата година от живота на детето, когато то започва да разграничава себе си от заобикалящия го свят. Те стоят и в основата на формиране на самосъзнанието [9, с. 55]. Образът включва представата за външния вид и физическите възможности. Социалната идентичност се определя като „съзнанието на човека за това, че принадлежи към различни социални групи и изпълнява различни социални роли“ [9, с. 56]. Тук се включват всички роли, които личността изпълнява и всички групи, към които принадлежи. Понятието социална идентичност описва как другите хора определят човека въз основа на социални категории или признаци, напр. възраст, професия, етническа принадлежност. Историята на собствения живот се разглежда като централен елемент на Аз-образа [9, с. 57]. Изследването на този елемент на самопознанието се опира на сравнително ново направление, наречено „наративно“. Човекът се разглежда като „разказвач на истори“, а социалното познание е резултат от типични сюжети, в които попада всеки през неговия индивидуален живот. Автобиографичното знание се променя във времето и се изгражда върху едно по-общо разбиране за себе си. Психологическият автопортрет групира представите и оценките за собствените психични качества [9, с. 60]. Той е най-подробно изученият компонент на Аз-образа. В него се отразява компетентността на собствените действия (способности, умения, знания) и съдържателната характеристика на действията (мотивационни и емоционални характеристики). Възприеманият потенциал за промяна на собствената личност се определя от съзнателното възприемане от човека на промените, които настъпват с него, и които той насочва в определена посока. Този компонент на Аз-образа е изключително важен, защото задава целепологането в индивидуалния живот [9, с. 62-63].

Теоретичните модели на Аз-концепцията могат да се разграничат в две основни направления: такива, които поддържат еднодименсионалността на конструкта и други, които поддържат неговата мултидименсионалност. Съгласно тези две обширни направления съществуват седем основни теоретични модела на Аз-концепцията [20]. Внимание заслужава представената „Йерархична структура на Аз-концепцията, предложена от Shavelson, Huber и Stanton (1976) в статията „Self-Concept: Validation of construct interpretations“, *Review of Educational Research*, 46, 413.“[пак там]. На върха на йерархията е поставена обща Аз-концепция. На второто ниво (под нея) се разполагат академична и неакадемична Аз-концепции. Третото ниво включва областно специфични аспекти на двете подсистеми, които корелират помежду си. Към академичната Аз-концепция се отнасят себепредставите, свързани с английски език, история, математика и ученето (науката) като вид дейност. Неакадемичната Аз-концепция включва следните компоненти: социална, емоционална и телесна Аз-концепция. Подобластите, отнасящи се към тях са: социална – връстници и значими други; емоционална – определени емоционални състояния; телесна – физически способности и физически облик.

Аз-концепция и самооценка (елементи на Аз-концепцията)

Самооценката (Self – Esteem), като единство от обобщените постижения в сферата на самоопознаването на личността и на емоционално-ценностното отношение към себе си влиза в структурата на Аз-концепцията. Тя е определен елемент на Аз-концепцията и едно от необходимите условия за осъществяване на регулиращата функция на самосъзнанието при самовъзпитание и самоусъвършенстване. Тя е „жизненоважен компонент на собствената Аз-концепция“ [(Кори, 11). „Изследователите са концептуално съгласни, че двата термина представляват различни аспекти на Аз-системата“ [Вугне 1996, по 20]. „Самооценката се отнася до стойността, която човек си придава“ [27, с. 539].

Самооценката представлява оценка от личността на самата себе си, на собствените качества, мотиви, цели и действия, и отношение към себе си, „ниско или високо себеуважение, позитивен или негативен Аз-образ“ [8]. Затова може да се разглежда „като по-ограничен оценъчен компонент от обширния термин на Аз-концепцията“ [20]. Тя е свързана с Аз-концепцията или „собствените ни идеи за нашите характеристики и способности“ [27, с. 539].

Според някои от съвременните когнитивни теории самооценката представлява когнитивна схема. Чрез нея се постига „организация на абстрактни и конкретни спомени за Аза“, тя упражнява контрол върху „себелерелевантната информация“ [(Schiraldi, 2001, по 26, с. 88)]. В самооценката се открива както външна самооценка, така и вътрешна [(Rosenberg, 1979, по 26, с. 89)]. Външната самооценка е резултат на самоотношението, тя се променя в зависимост от различни фактори – ситуации, роли, събития. Вътрешната самооценка е „личностна черта и е глобално заключение за собствената личност“ [пак там].

Като елемент на Аз-концепцията самооценката е едно от необходимите условия за осъществяване на регулиращата функция на Аз-концепцията. Тя е „начинът, по който човек се чувства по отношение на себе си“, в нея се отразява нивото на собственото „самоуважение и себеприемане“, „чувството за лична ценност и компетентност“ [Кори, 11]. Тя също като Аз-образа може да се интерпретира като многодименсионално понятие, защото може да притежава различни степени на изразеност (на сформираност) и да се отнася до по-частни или до по-обобщени личностни характе-

ристики, свързани с различни области на себепредставяне. В този смисъл „самооценката е свързана със собствената идентичност“ [пак там]. Аз-концепцията става подиференцирана, след като човек изследва своите способности и ги оцени. Този процес е разположен във времето. Изследванията показват, че децата от 4- до 7-годишна възраст могат да дават преценка за себе си в четири области – когнитивна компетентност, физически способности, социални способности и поведение [Harter&Pike, 1984, по 27, с. 539]. В зряла възраст областите на компетентност, по които хората могат да се оценяват нарастват значително и са вече 11 – интелигентност, чувство за хумор, професионална компетентност, нравственост, спортни способности, външен вид, дружелюбност, интимност, грижовност, адекватност и управление на домакинство [Messer&Harter, 1985, пак там, с. 539].

Самооценката е динамично образувание на психиката, което се развива. Общата цялостна самооценка на личността се „сумира“ от отделните по-частни самооценки, които се отнасят до конкретни страни и прояви на личността. Между отделните частни самооценки се установяват връзки с различна форма – хармонични или противоречиви. Различните компоненти на самооценката могат да са на различни нива на осъзнатост. Тези нейни особености определят степента и спецификата на нейното участие в регулирането на поведението на личността. В този смисъл от „качеството“ на самооценката, от нейната зрялост, обективност и устойчивост зависи саморегулацията на поведението. Човекът не е безразличен към своите собствени качества и възможности. Той ги опознава в процеса на своето развитие, изгражда представа за тях, оценява ги и ги преживява. Самооценката е отношение и оценка на индивида към себе си като цяло или към отделни свои особености, към своето положение в групата, към собствената си дейност и собствените взаимоотношения с другите хора. Тя е източник на емоционално благополучие и увереност в себе си или обратно – на неблагоприятно, тревожност и неувереност. Тя винаги включва и момент на прогнозиране, на екстраполация в бъдещето. Чрез нея личността като че ли се вижда в бъдещето, налучква понякога ясно, понякога смътно своите стремежи. Стремежите играят ролята на детерминиращ фактор, който кара човека да избира една или друга линия на поведение за относително дълъг период от време.

Формиране и развитие на Аз-концепцията

Развитието на Аз-концепцията започва от раждането и непрекъснато се променя под влияние на опита [25]. С. Джонев посочва три основания за нейното възникване и развитие: „способността на индивида да управлява, извиква и припомня психичните образи“, които са самостоятелни психични единици; откриването на Аза чрез другите; разширяване на самопознанието по пътя на самонаблюдението и самооценката [7, с. 73].

Във формирането на личността на детето се включва установяването на относително устойчива Аз-концепция, т.е. цялостна представа за себе си, която не се свежда до просто осъзнаване на своите качества или до сбор от отделни, парциални самооценки. Това предполага създаване на психологически автопортрет. През различните възрастови периоди детето осъзнава една или друга страна от собственото си Аз. Най-рано се осъзнават уменията и практическите възможности – двигателни, изобразителни, изпълнителски и др. Значително по-късно се осъзнават личностните особености. Този процес се разгръща, когато са усвоени вече нравствено-социалните еталони за оценка. Обикновено тук се получават несъответствия между реалния образ (това, което е в действителност детето) и изграждащия се Аз-образ. Това се обяс-

нява със сложността и нееднозначността на резултатите от проявите на личностните качества. Личностните особености и личностните качества се осъзнават в процеса на общуване с възрастните и връстниците. Този процес е най-активен в начална училищна възраст и в подрастващата възраст.

Развитието на Аз-концепцията е тясно свързано с развитието на системата от когнитивни структури [5]. Наблюдава се абстрактност, диференцираност и интеграция на процесите, които са свързани със самоописанията.

Променливостта и подвижността на Аз-концепцията дава основание да се формулира т.н. „спонтанна Аз-концепция“, която е свързана с възприятие на определена ситуация и е силно зависима от ситуацията [Макгуайър, У., по 7, с. 83]. Други изследователи разработват теория за „ситуативната идентичност“, според която всеки „индивид съхранява в своята Аз-концепция, онези аспекти, които са най-подходящи за обстановката и които ще му осигурят успех“ [Александър, К., по 7, с. 83]. Изменчивостта на Аз-концепцията се интерпретира и в теорията за „множественото Аз“ – ние моделираме нашето Аз чрез избора си на обкръжение, дейности, среда [Гергън, К., пак там].

Методи за изследване на Аз-концепцията

Основните методи за „психологическо изследване на съдържанието на себепознанието“ (Аз-концепцията) според М. Дилова са преди всичко словесните (вербалните) методи - „словесен отчет за собствените преживявания, себеописание и себеоценяване“ [9, с. 47]. Но техният субективизъм поставя под съмнение достоверността на резултатите. Опит за преодоляване на тази слабост е „анонимното самоописание“, т.е. отстраняване на ефекта на „съзнателно изкривено“ себепредставяне [пак там, с. 48].

Съществуват разнообразни техники за вербално изследване на представата за себе си. „Стандартизираните набори от готови вербални стимули“ са най-често срещани [пак там, с. 49]. Обикновено те включват два вида вербални стимули – прилагателни, описващи качества и свойства на личността и описания на поведение и преживявания (такава е техниката на сортиране, създадена в школата на К. Роджърс – Q-сорт). Създадени са и се прилагат и въпросници, които обединяват частните самоописания в субскали от по-високо ниво и разкриват съдържанието на Аза в няколко основни измерения (напр. адаптираният за българска популация от Х. Силгиджиян въпросник на Офър за Аз-образа на юноши, Силгиджиян, 1998), (адаптация на скала за детска Аз-концепция на Пиърс и Харис в горна училищна възраст от Ж. Балев, 1992). Основният недостатък на стандартизираните техники е, че те могат и да не откриват основни елементи от Аз-образа на изследваното лице, защото тези елементи просто не са включени от изследователя във въпросника [9, с. 50]. Затова се прилага друга техника, наречена „метод на свободните отговори“. Чрез нея се реализира „идеографично изследване на съдържанието“ на Аз-концепцията (пак там). Такъв е „Тестът на 20-те твърдения“ [16]. Изследваното лице дава двадесет отговора на въпроса „Кой съм Аз?“. Авторите на техниката допускат, че това са най-съществени елементи в съдържанието на Аз-концепцията и редът на тяхното „проециране навън“ е показателен за тяхната степен на значимост. Интерпретацията на резултатите разкрива „личностното Аз като набор от нагласи към себе си“ [7, с. 96]. Те имат уникален характер и са присъщи на всеки отделен индивид. Отговорите на изследваните лица преминават през контент анализ, чрез който се очертава двуфакторна структура на Аза – обективна структура, към която се отнасят статусните и ролеви характерис-

тики и субективна, която включва характеристики, отнасящи се до свойства и качества на личността. Създателите на техниката подчертават, че повечето самоописания в проведените изследвания могат да бъдат отнесени към обективните характеристики на Аз-концепцията и определят т.н. „локусен бал“ (пак там). Той има количествено измерение – броят обективни характеристики, който се открива в самоописанието на изследвания. Той е показател за „степенна на опора на индивида в социалната система“ и насочва към социалната идентификация [7, с. 96]. Издига се и хипотезата, че „обективните социални нагласи към себе си се намират на върха на йерархизираната система от атитюди“ [пак там]. Това е най-широко използваният метод за изследване на Аз-концепцията чрез свободни отговори [7, 9].

При самоописанието чрез думи се изразяват основни характеристики на самовъзприятието. Едни от тях са по-значими, други са по-малко значими за конкретната личност. Значимостта на елементите на самоописанието и тяхната йерархия могат да се променят под влияние на различни фактори – контекст, жизнен опит, момент. Такъв вид самоописание е начин да се охарактеризира неповторимостта на всяка личност [4]. Идентификациите на Аза чрез думи дават информация за многобройните роли, дейности, предмети и хора, с които личността се е „срастнала“, за съдържанията, чрез които субектът преживява себе си [19]. Това е методика, чрез която се получават „самоописания на съдържанията, чрез които субектът преживява себе си „тук и сега“, посредством отговорности, лични качества, подражания...“. „Отговорите на изследваните лица на въпроса „Кой съм Аз?“ изразяват особеностите на техните Аз-концепции“ [пак там, с. 255-256].

Думата като символен знак за комуникация (интеркомуникация и интракомуникация) се превръща в индикатор за характеристиките (подобластите) на индивидуалната йерархична многодименсионална Аз-концепция. Обобщените смислово (по значение) чрез контент анализ думи (в символни категории) очертават тенденциите в структурата на Аз-концепцията на групата изследвани лица.

Считаме, че тази техника е най-подходяща за изследване на лица в подрастваща възраст. Екстраполирането навън на осъзнатата представа за себе си става непосредствено и спонтанно при децата. Липсва ограничението да се прави избор от точно определен от изследователя набор от символни знаци (думи). Съществува вероятност обаче бедният речников запас на някои от децата да попречи на разкриването на представата им за себе си. Този недостатък може да се компенсира чрез интерпретацията на груповите резултатите от самоописанията.

Получените отговори се обработват чрез контент анализ. Контент анализът е специфична методика, която е разработена за да се използват индикативните възможности на словото за разкриване на характеристиките на субекта (личността) и обекта, както и характеристиките на самата информация [6, с. 227]. Символната комуникация между хората превръща словото в индикатор на социалнопсихологически явления (напр. съдържанието на Аз-концепцията). Регистрират се специфични индикатори от текста и се анализира тяхното съдържание и по възможност се извеждат детерминанти и структури на съдържанието. Тази регистрация най-често се свежда до изброяване на честоти (честота на поява на езикови символи). Това превръща контент анализа в количествен метод [пак там, с. 228]. Контент анализът се прилага при обработката на открити въпроси в анкети и при „анализ на съдържанието при различни проективни тестове“ [пак там, с. 230]. Задължително процедурно изискване при контент анализа е „моделът и хипотезите да набелязват съвкупността от категории на анализа, които като елементи на теоретичния конструктор представляват понятия“. Тези поня-

тия са обобщени и абстрактни, и ненаблюдаеми [пак там с. 231]. Например в теста „Кой съм аз?“ на М. Кун получените отговори се обработват с контент анализ и се отнасят към две категории – субективни и обективни [пак там]. Като единици на контент анализа се отделят „записни единици и контекстуални единици“ [пак там, с. 233]. Отделните думи са записни единици и те се превръщат в емпиричен показател, но трябва да се отчита и известната неопределеност на думата. Тя произтича от нейното обективно съществуващо значение и личностния смисъл, който личността влага в употребата ѝ. Трябва да се вземе под внимание и фактът, че честотата на поява на даден индикатор (дума) в текста е мярка за неговата значимост и тогава се отчита броят на появявания на съответната единица (дума) [пак там, с. 236].

Изчислява се и среден ранг на категориите. Усредненият ранг посочва на кое място в отговорите на изследваните лица се намира категорията. Сравнението между честотата на поява на самоопределенията и тяхното място в теста показва, че най-често срещаните отговори не са на предни позиции. Ранжирането на категориите потвърждава факта, че представата за себе си е йерархична субективна структура.

Както вече беше посочено категориите, които се обобщават се отнасят към три групи характеристики – обективни, субективни и ролеви. Обективните характеристики са от конвенционално естество и чрез тях субектът се отнася към групи свойства или предмети [пак там, с. 256]. Субективните категории са свързани с черти, свойства, състояния, те са уникални за индивида и имат „субективно естество“. В ролевите самоописания се отразяват „приемането и изпълнението на определени социални очаквания и дейности“ [19, с. 256].

За цялостното разбиране на детската Аз-концепция е важно да се отчита и пълнотата на изпълнение на теста (количеството отговори, които изследваното дете е проецирало за себе си), както и последователността, в която се появяват отговорите.

Описание на процедурата на изследване и на резултати от проведено изследване с този тест, с български деца е публикувано в „Ръководство за изследване на детето, т.1“, под. ред. на Б. Минчев [19].

Като недостатък на методите на свободните отговори се посочва фактът, че чрез тях се проецират само онези елементи от съдържанието на Аз-концепцията, които са осъзнати (достъпни са на съзнанието) от изследваното лице. Влияние върху отговорите могат да окажат и различни групи фактори (временни, свързани с някаква ситуация или постоянно действащи). Като съществен недостатък се отчита и невъзможността да се разграничат съдържателните характеристики на „реалната Аз-концепция“ и „желаната Аз-концепция“. В тази връзка се обсъжда и въпросът за валидността (достоверността) на самоописателните техники.

Сравнително нов метод на свободните отговори е „автобиографичният метод“ – разкрива значими истории от живота на личността (случки), които са се отразили в нейната Аз-концепция [9, с. 51-52]. Разказите се изследват чрез структурирано интервю. В рамките на психоаналитичната парадигма са конструирани методики, чрез които се търсят различни аспекти на несъзнавания Аз – проективни творчески техники, анализ на сънищата, свободни асоциации [пак там, с. 53]. Друг метод за изследване на Аз-концепцията чрез автобиографията е предложен от Ziller [Ziller, по 9]. В отговор на въпроса „Кой сте вие?“ изследваните лица правят двадесет снимки на себе си и съставят разказ по тях, който пояснява смисъла им.

Дж. Ротър и др. предлагат Азът да се изследва с т.н. „техника на недовършените изречения“, която представлява „комбинация от проективна техника и обективно скалиране“ [7, с. 107].

Уникулността на Аз-концепцията, нейният изключително субективен характер правят разкриването на нейното съдържание трудна задача за всеки изследовател. Включването на цялото многообразие на личните представи за себе си в структури, области, областни аспекти, категории и символни знаци вероятно ще обогати познанието за човешката личност и нейното развитие, но вероятно ще пропусне самобитността и уникулността на индивидуалното Аз. Знанието, което е извлечено от анализите на структурата и съдържанието на А-концепцията на човека би било полезно за организиране на средата (екологията), в която се формира този конструкт.

Литература

1. Адлер, Ал. Индивидуална психология. С., 1993.
2. Анциферова, Л.И., М.Г. Ярошевски. Развитие и съвременно състояние на чуждестранната психология. С., 1979.
3. Бенет, Е. Из предговора. – В: К.Г. Юнг, За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции 1935. Пл. 1995.
4. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.
5. Бургов, Пр. Специфика на Аз-концепцията и самооценката в периода на ранна зрялост. – В: Психология 2011. ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2012.
6. Джонев, С. Социална психология. Т.1. С., 1996.
7. Джонев, С. Социална психология. Т.2. С., 1996.
8. Дилова, М. Аз-образът като психологически конструкт. Психологически изследвания, 2, 3-13. С., 1987.
9. Дилова, М. Експериментална психология на себепознанието. С., 2008.
10. Елисеев, О. П. Практикум по психологии личности. ПБ., 2000
11. Енциклопедия по психология и поведенческа наука, под ред. на У. Едуард Крейгхед, Чарлз Б. Немероф. С., 2008
12. Ериксън, Е. Идентичност. Младост и криза. С., 1996.
13. Ериксън, Е. Идентичност. Младост и криза. С., 2013.
14. Кон, И. Категория „Я“ в психологии. Психологическият журнал, 2, 25-39, 1981.
15. Кон, И. Откритие „Я“. М., 1978.
16. Кун, М., Т.Макпартлэнд. Емпирическо изследование установок личности на себя. – В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984.
17. Майерс, Д. Социална психология. СП., 1996.
18. Маслоу, Е. Мотивация и личност. С., 2001.
19. Минчев, Б., Д. Стефанова. Тест „Кой съм Аз?“ при деца в средно детство. – В: Ръководство за изследване на детето. С., 2000.
20. Папазова, Е. Аз-концепцията в съвременната психологична литература: същност и структура. – В: Психологични изследвания, 1, 43-56, 2001.
21. Психологическият словарь. М., 1983.
22. Сиймън, Дж., Д. Кенрик. Психология. С., 2000.
23. Силгиджиян, Х. Аз-концепция и психосоциална идентичност: Жизненият преход към зрелостта. С., 1998.
24. Силгиджиян, Х. „Е. Ериксън: едно предизвикателство към научните и културни възгледи за жизнения път на човека“, встъпителна студия към „Идентичност. Младост и криза“, Е. Ериксън, С., 1996.
25. Славин, Р. Педагогическа психология. С., 2004.

26. Стоева, Т. Азът в психологическата терапия и консултация. С., 2016.
27. Стърнбърг, Р., У. Уилямс. Педагогическа психология. С., 2014.
28. Търнър, Дж. Социална идентификация и създаване на психологически групи. – В: Групата и личността в социалната психология. С., 1990.
29. Фройд, З. Въвеждане на нарцисизма. - В: Отвъд принципа на удоволствието. С., 1992.
30. Фройд, З. АЗ и ТО. - В: Отвъд принципа на удоволствието. С., 1992.
31. Фройд, З. Лекция XXXI. Разчленение на психологическата личност. Продължение на лекциите за въведение в психоанализата. - В: Въведение в психоанализата. С., 1993.
32. Фройд, З. Тълкуване на сънищата. С., 1993.
33. Фром, Е. Анатолия на човешката деструктивност, С., 2003.
34. Юнг, К. Г. За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции 1935. Пл., 1995.
35. Юнг, К. Г. Избрано. Книга първа. Пл., 1993.
36. Byrne, B.M., Shavelson, R.J. On the structure of social self-concept for pre-, early, and late adolescents: a test of the Shavelson, Hubner, and Stanton (1976) model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70 (3), 599-613., 1996.
37. Cooley, C. Human nature and the social order. Glencoe, Ill.: Free Press, 1956/1902.
38. Daschefsky, A., Sharpio H. Ethnicity and Identity. // *Ethnic and Identity in Society*. Chicago, 1976.
39. Furman, W & Buhrmester, D. Age and sex differences in perceptions of networks of personal relationships. *Child Development*, 63., 1992.
40. Harter, S. Visions of self; Beyond the me in the mirror. In J.Jacobs (Ed.) *Lincoln: University of Nebraska Press.*, 1992.
41. James, W. *The Principles of psychology*. Dover., 1980, 1950.
42. Mead, G. *Mind, Self and Society*. Ch., 1972.
43. Reid, A., Deaux, K. Relationship Between and Personal Identities Segregation or Integration? // *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 71, №6, 1996.
44. Selman, R. The growth of interpersonal understanding. N.Y., 1980.
45. Shavelson, R.J. Bolus, R. (1982). Self-concept: the interplay of theory and methods. *Journal of Educational Psychology*, 74, 3-17., 1982.
46. Tajfel, H. Turner, G. An integrative Theory of Intergroup Conflict. // *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, 1979.
47. Turner, G. Towards a cognitive redefinition of the social group. In H. Tajfel (Ed.) *Social Identity and intergroup relations*. Camgridge, 1982.
48. Turner, K.L., Brown, C.S. The Centrality of Gender and Ethnic Identities across Individuals and Contexts. // *Social Development*, 16, 4, 2007.